

УДК 342.744-057.874(1-21)

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ШКІЛЬНИЦТВА І ПРАВА НА ОСВІТУ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ

Гуріна О. О.

аспірантка, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

Данная статья посвящена историко-правовому анализу становления и развития образования на украинских территориях, в частности сельского населения. В период вхождения украинских земель в другие государства реализация права на образование как городским, так и сельским населением была ограничена, но европейские тенденции в образовательном процессе того времени все же были фундаментом сегодняшних преобразований и толчком к интеграции украинского образования в международное пространство XXI века.

This article deals with historical and legal analysis, formation and development of education in the ukrainian territories, in particular the rural population. During the period of entering the Ukrainian lands in various states the right to education realization as to urban and rural population was limited. But the foundation of today's transformations and the impetus for the integration of Ukrainian education to the international space of XXI century are still european trends in education at that time.

Дана стаття присвячена історико-правовому аналізу становлення та розвитку освіти на українських територіях, зокрема сільського населення. Впродовж періоду входження українських земель до різних держав реалізація права на освіту як міським, так і сільським населенням була обмежена, але європейські тенденції в освітньому процесі того часу все ж були фундаментом сьгоднішніх перетворень та поштовхом до інтеграції української освіти до міжнародного простору XXI ст.

Ключові слова: школа, право, освіта, сільське населення.

Природні права людини формувалися та розвивалися з плином історичних та часових змін. На думку багатьох науковців природне право на освіту належало людині споконвічно, а позитивне з'явилося у зв'язку з накопиченням масиву знань, його систематизацією, формальним законодавчим закріпленням й економічним розвитком держави в цілому.

Дослідження багатомістової історії становлення прав людини в Україні дозволяють стверджувати, що для українців права людини є явище органічно національне, коріння якого слід шукати в період давнього політико-правового досвіду України [1, 18].

Розвиток прав людини і громадянина в Україні – це певний поступовий процес, унаслідок якого відбувається зміна змісту та обсягу прав відповідно до рівня суспільного життя на певному етапі історичного розвитку держави [2, 18].

Метою даної статті є аналіз історичних фактів становлення та розвитку освітнього процесу на українських територіях, зокрема сільської місцевості, методологічну та правову платформу становлення та реалізації права на освіту сільським населенням.

Інститут освіти був створений для передачі знань, умінь та навичок наступним поколінням за допомогою яких останні мали змогу вирішувати політичні, економічні, соціальні та культурні проблеми.

Про освіту у дохристиянські часи відомості не збереглося. Проте, враховуючи потреби державних інститутів, можна висловити припущення, що навчання грамоти якоюсь мірою існувало і до реформи 988 р. [3, 724].

Київська Русь — одна з могутніх держав Європи IX—XII ст. Вона відіграла велику роль в історії східних слов'ян та інших слов'янських народів. Розвиток освіти у Київській Русі ґрунтується на власних національних традиціях та використанні античного і болгаро-візантійського досвіду шкільного навчання. Поширенню грамотності сприяло запровадження християнства [4, 82].

Після церковної реформи Володимира виникла потреба у навчанні та вихованні грамотних людей, для чого були запроваджені державні школи. Літопис повідомляє про відкриття шкіл у Києві, Новгороді [3, 724].

За князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого шкільна освіта набула державного значення.

За порівняно короткий час (XI-XII ст.) Київська Русь досягла надзвичайно великих успіхів у поширенні грамотності та шкіл і за станом освіти не поступалася західноєвропейським країнам. Прикладом цьому є двірцева школа Ярослава Мудрого. Причинами, які сприяли розповсюдженню грамотності й шкільництва на Русі, були: про освіту турбувалася не лише і не стільки церква, а й князівська (світська) влада; навчання в школах проходило рідною мовою (слов'янською); з Болгарії проникала і поширювалася кирило-мефодіївська писемна традиція; існувала самоосвіта, майже невідома на Заході того часу; школа була відкрита для широких мас, хоч мова про всеобуч не йде; школа в Київській Русі була доступна для дівчат; давньоруські школи за своєю організацією були більш демократичними, тут дисципліна мала більш м'який характер, ніж у західноєвропейських школах [5].

Українська освіта була менш розвинутою ніж європейська. Освічені люди Київської Русі в основному займалися ознайомленням та перекладами відомих праць того часу, наприклад, підручники „Фізіолог”, „Шестиднев”. Доступу до освіти сільське населення не мало.

З XII ст. за ініціативою князя Ярослава Осмомисла (1153-1187 рр.) в Галицько-Волинському князівстві запроваджуються перші відкриті монастирські школи для населення. Школи грамоти існували переважно в містах (в село грамота не проникала). Утримувались такі школи на кошти батьків, тому для бідного населення були недоступні [5].

У часи роздробленості в XIII—XIV ст. князівства Південно-Західної Русі продовжували культурний розвиток на базі того, що вже було накопичено за попередні століття. Шкільна освіта розвивалася при монастирях та церквах, де священники виконували свої безпосередні обов'язки і до того ж функції учителів, формуючи релігійний світогляд учнів та всієї пастви [6].

Упродовж XIII — першої половини XV ст. освіта в українському середовищі зберігала риси, які сформувалися за часів Київської Русі після прийняття християнства і були властиві усім країнам візантійсько-слов'янської культури. Родинна освіта передбачала вироблення в молоді практичних навичок праці в сільському господарстві та ремеслах. Внаслідок збільшення кількості церков у XIII — XIV ст. зростала потреба в освічених людях, адже при кожному храмі мали бути священник і дяк. Проте, що письменність була доступна не лише клірові, а й світським людям, зокрема частині ремісників, свідчать написи на ремісничих виробках, таких як посуд, прясельця, свинцеві пломби для товарів, ювелірні вироби [7, 241].

Загалом освіта, як і в попередній період, залишалася традиційною. Рівень шкіл не перевищував початкового, тобто результатом навчання було здобуття елементарної письменності і внаслідок цього — можливості займатися самоосвітою або ж продовжувати навчання в університетах Центральної та Західної Європи. Можна припустити, що навчання і далі тривало при багатьох церквах і в усіх великих монастирях. На користь цього свідчить значне поширення письменності в українському суспільстві. Оскільки писемна українсько-білоруська мова мала статус державної у Великому князівстві Литовському, то нею повинні були володіти не лише державні урядовці (насамперед писарі), а й решта представників суспільної верхівки [7, 382-383].

Українська культура XVI—XVIII ст. розвивалася в умовах протистояння польської католицької та православної церков, кожна з яких намагалася посилити свій вплив. Результатом протистояння було відкриття великої кількості різноманітних шкіл.

У XVII ст. відбувається масове відкриття початкових шкіл в результаті утвердження форм національної державності, полкового розподілу та місцевого самоврядування.

Внаслідок Люблінської унії 1569 року всі українські землі перейшли до Польського королівства, що невдовзі потягло за собою погіршення становища простого народу. На Україну ринула польська шляхта й маґнати, захоплюючи маєтності, закріпачуючи селян; в 1588 р. був прийнятий третій литовський статут — „антихристів закон”, за висловом Івана Вишенського, який остаточно перетворював українських селян на кріпаків. У цей же час розгортається наступ католицизму на Україну й Білорусь, підготовлюється й проводиться церковна унія, і об'єктивно ця духовна експансія йшла разом з експансією соціально-політичною, маючи на меті подолання опору українського народу та його упокорення [8].

Освітньо-світоглядні новації останньої чверті XVI — першої половини XVII ст., які на тривале майбуття запрограмували синкретичну, „православно-латинську спрямованість української культури, стали наслідком гостро усвідомлюваної в інтелектуальних колах потреби перемін. Роль безпосереднього подразника, який невігдно виопуклив анахронізм православного шкільництва, зіпертого на засади „благочесної старовини”, судилося виконати так званій гуманістичній школі — новому типові освітніх закладів, що з другої половини XVI ст. почали множитися серед протестантів і католиків Речі Посполитої [7, 575].

Політична, національна, релігійна ситуація в Україні у XVI-XVII ст. зумовила існування двох напрямів освіти: православного (братські школи; школи, засновані сільськими общинами, де вчителювали дяки; школи при православних церквах і монастирях; січові й козацькі школи); католицького (школи католицьких орденів — єзуїти, василіани, домініканці, піари). Існували й уніатські школи, створені на базі православних після Брестської церковної унії 1596 р.; школи протестантських общин; національні школи різних народів, які проживали в Україні. На території України з 1501 р. „хлопським” синам дозволялося вчитися різного ремесла. Якщо ж сім'я, наприклад, мала трьох синів, то пан міг дозволити піти в науку одному, не старшому 12 років (йдеться про дітей залежних селян, для вільних людей освіта була доступнішою) [9, 489].

З кінця XVI — початку XVII ст. помітним осередком реформаційних бродінь стає Волинь, дещо пізніше — й Західна Київщина. Найміцніші позиції тут утримувала соцініанська течія протестантизму, яка надавала особливого значення освіті як засобу розумового і морального самовдосконалення. Відтак скрізь, де виникали соцініанські громади, створювалися й школи, загальне число яких, імовірно, перевищувало кілька десятків. У зв'язку з тим, що згадані реформаційні осередки, в тому числі соцініанські, проіснували недовго — лише до середини XVII ст., і ліквідовувались, як правило, за ініціативою — католиків та православних, архівної спадщини заснованих протестантами шкіл не збереглося [7, 578].

Важливу роль у поширенні грамоти в Україні у XVII-XVIII ст. відігравали народні школи грамоти (школи мандрівних дяків). Вони існували при православних церквах і призначались для дітей селян. Навчались тут рідною мовою і паралельно читали церковнослов'янські тексти. Зміст навчання був обмеженим: лічба, читання, письмо. Діти виховувались засобами народної мудрості, їм прищеплювались любов до рідної землі, здорова народна мораль тощо. З посиленням закріпачення селян і козаків, втратою Україною автономії і зруйнуванням Січі у другій половині XVIII ст. школи грамоти, полкові і запорізькі школи перестають існувати [5].

Освіта Лівобережної України розвивалася за законами Росії. Відповідно до „Статуту народних училищ” (1786) у повітових містах відкривалися малі народні училища з дворічним терміном навчання, у губернських центрах – головні народні училища з п'ятирічним терміном навчання. Поряд з ними в окремих селах існували і „дяківки” [10, 125].

До початкових народних училищ відносились елементарні школи всіх відомств (церковнопарафіяльні, міністерські, земські, залізничні і ін.), міські і сільські, ті, що утримувались казною, товариствами або приватними особами) [5].

Розвиток шкільництва та народної освіти в Україні не відповідав суспільним реаліям після скасування кріпосного права. Прискорений розвиток капіталістичних відносин потребував кваліфікованих працівників. Станова школа поступово перетворюється на буржуазну. Зважаючи на суспільні потреби, вимоги прогресивних кіл країни, царський уряд у 1864 р. здійснив реформу народної освіти. У Західній Україні церковні та інші початкові школи були реорганізовані в народні училища і передані у відання світських органів. Кількість їх невелика, тому в окремих районах до 76 відсотків населення залишалось неписьменним [10, 127].

У селах Західної України при окремих церквах існували школи.

На початку XIX ст. головні народні училища були реформовані у гімназії, а малі – у повітові училища. Реформа не відміняла існуючі в Україні народні початкові школи. Вони функціонували, хоч і значно в меншій кількості. Зразком для них були програми малих народних училищ. Але уряд вживав всіляких заходів, щоб їх не було. Хоч український народ волів по-старому навчати своїх дітей у дяківських школах, але дітям заборонялось до них ходити. В 1876 році було видано Закон про повну заборону української мови не тільки в школах, але і в суспільному житті взагалі [5].

У першій декларації Генерального секретаріату Центральної Ради, проголошеній на засіданні Центральної Ради 26 червня 1917 р., зазначається: „... у справі народної освіти Секретаріат має на маті насамперед з'єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшукання і приготування вчителів для шкіл та поміч в згуртуванні їх у професійні товариства” [11, 3].

У 1918 році було прийнято закони Української держави про обов'язкове навчання української мови та літератури, а також історії та географії України у середній школі, Закон Української держави про утворення фонду національної бібліотеки Української держави, Закон Української держави про заснування Української академії наук тощо [11, 4].

Першими, хто звернувся до теми освіти, були члени Центральної ради, громадські та політичні діячі. Вони, аналізуючи стан народної освіти, визначаючи її потреби в умовах, які складались в процесі національного визволення, започаткували розробку загальних принципів організації системи освіти. На їх загальну думку, нова школа повинна була стати демократичною і українізованою. Згідно з цим зусиллями перших українських урядів і педагогічної громадськості і створювалася єдина школа [12, 6-7].

Фронт боротьби радянської влади був спрямований проти церкви. А оскільки ще з царських часів приміщення шкіл або знаходились у одному комплексі з церквами, або в них на покутті традиційно розміщувались образи, то нова влада вбачала в цьому загрозу своєму ідеологічному пануванню [13].

Влада доклала чимало зусиль у боротьбі з голодом, масовими захворюваннями. В Україні в 1922 р. налічувалось близько 1,5 млн. безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт. Для них організували дитячі будинки. Так, якщо в 1921 р. налічувалось 806 дитячих будинків, то в 1923 р. – 1928. Кількість дітей у них за цей час збільшилася майже втричі. Крім того, тут знайшли притулок понад 250 тис. дітей із Поволжя, де голод був особливо відчутний. Завдяки вжитим заходам за короткий час із безпритульності в республіці було покінчено. У дитячих будинках створювалися сприятливі умови для навчання і виховання дітей-сиріт. У другій половині 20-х років було запроваджено всеобуч. У початковій школі в 1927 р. ним охоплювалось до 65% дітей шкільного віку, а в 1929 р. – 71%. Особливо повільно запроваджувалось загальне навчання на селі [5].

Проаналізувавши вищевикладене маємо зазначити, що розквіт освітнього процесу в сільській місцевості набрав протилежних обертів.

В традиційному розумінні – освіта в селі відіграє значну роль у підвищенні культурного рівня села й селян зокрема. Освіта в селі є позитивним чинником, який усуває суперечності, які виникають у забезпеченні сільського населення рівними конституційними правами та доступом до освітніх послуг [14].

Після проголошення незалежності України процес вдосконалення освітніх послуг набирає нових обертів.

Питання сутності і завдань політики розвитку сільських територій є важливим, стратегічним аспектом функціонування економіки в цілому, а особливо у форматі місцевого самоврядування даної

територіальної одиниці. В нашій країні традиційно розвиток і добробут сільських територій пов'язували з сільськогосподарською діяльністю, тому в сучасних умовах трансформації аграрного сектора – вирішення проблем з сільським господарством може допомогти позбутися будь-яких проблем із занепадом сільських територій. Для цих територій є характерним вже сформовані види ділової активності (переважно сільськогосподарської), однорідність умов і способу життя та господарювання [15].

Система освіти здавна працювала на процеси урбанізації. Але якщо в роки соціалістичної індустріалізації (і при явному надлишку сільського населення!) це було благом для держави, народів і націй, то в умовах нинішнього демографічного дисбалансу села та міста таке уявлення є в найкращому разі анахронізмом. А з урахуванням більш віддалених наслідків – політичною безтурботністю, що загрожує перерости у злочин держави проти власного народу [14].

Отже, розвиток освіти і науки в Україні невід'ємно пов'язаний з історією і розвитком української нації і держави. Формування української нації відбувалось у широкому контексті національних процесів, у яких простежуються як націотворчі закономірності, так і гальмівні, руйнівні тенденції, що призводили до занепаду нації, стагнації національного розвитку [11, 3].

В умовах інформаційного суспільства самоцінність знань як таких змінюється. З одного боку, вони стають більш доступними, а з другого – одержання нових знань, умінь стає обов'язковим для людини впродовж усього життя [16, 27].

Сільська школа є природною частиною практичної педагогіки та сферою освітньої діяльності. У цій якості вона має можливість підсилювати або послабляти ефект спонтанно формуючого досвіду дитини, впливати на хід і результати свідомих і стихійних впливів родини та інших малих соціумів і груп спілкування, спрямовано формувати власні впливи. Сама дитина умовами народження жорстко вписана в життя оточуючих її соціумів і тому просто не може не освоювати відповідну культуру, ціннісні установки та орієнтації. Однак у принципі вона має свободу вибору і з якогось віку, деякого рівня розвитку може цією можливістю скористатись. І це теж може стати крапкою в додатку до педагогічних впливів [14].

Проблеми, пов'язані зі здійсненням прав людини і громадянина в Україні, потребують систематичного дослідження та вдосконалення, що зумовлено постійними змінами в суспільно-політичному житті [17, 5].

Отже, виходячи з вище викладеного, можна зробити висновок, що настав час ефективної демографічної політики, яка неможлива без створення специфічної системи сільської освіти, яка буде відображати та сприяти поширенню цінностей сільського способу життя, стабілізації та збільшенню сільського населення за рахунок внутрішніх міграційних процесів у державі та як найголовніше – сприяння та підтримки держави реалізації конституційного права на освіту кожним громадянином України.

**Л
ітера**

тура:

1. Боняк В. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні: монографія / В. Боняк. – Д. : Ліра ЛТД, 2008. – 180 с.
2. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ України: монографія / Негодченко О. В. – Д. : Юридична академія МВС України, 2002. – 416 с.
3. Історія української культури : у 5 т. / [ред. Патон Б. Є.]. – К. : Наукова думка, 2001–. – Т. 1: Історія культури давнього населення України / [ред. Толочко П. П.] – 2001. – 1134 с.
4. Гриценко Т., Гриценко С., Кондратюк А. Культурологія : навч. посіб. / Т. Гриценко Т., С. Гриценко, А. Кондратюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2007. – 392 с.
5. Історія педагогіки : курс лекцій : навч. посіб. – К., 2004. – 171 с. – Режим доступу : <http://pulib.if.ua/part/12037>
6. Історія України : Навчальний посібник / Білоцерківський В. Я. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 536 с. – Режим доступу : <http://www.history.vn.ua/book/dovidnik1/21.html>
7. Історія української культури : у 5 т. / [ред. Патон Б. Є.]. – К. : Наукова думка, 2001–. – Т. 2: Історія культури давнього населення України / [ред. кол. Козак Д., Орлов Р., Смирнов С. та ін.]. – К. : Наукова думка, 2001. – 1136 с.
8. Дзюба О. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.) / О. Дзюба, Г. Павленко // Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Київ, 1998. – Режим доступу до журн. : <http://litopys.org.ua/index.html>
9. Волкова Н. П. Педагогіка. Посібник / Волкова Н. П. – К. : Академія, 2001. – 576 с.
10. Бокань В. Історія культури України: навч. посіб. / В. А. Бокань, Л. П. Польовий. – [2-ге вид.]. – К., 2001. – 256 с.
11. Зайчук В. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні / В. Зайчук // Вища школа. – 2002. - № 2-3. – С. 3-19.
12. Богуславська В. Г. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): ідеологія, організація та військо мистецтво : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / В. Г. Богуславська. – Донецьк, 2001. – 19 с.

13. Державний архів Хмельницької області. – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 124.
14. Вершинін В. Спосіб життя, демографія та сільська школа / В. Вершинін // Відкритий урок. – Режим доступу до журн. :
http://osvita.ua/school/school_today/300/?list=1
15. Лисенко Л. До визначення поняття „Сільська територія” / Л. Лисенко // Актуальної проблеми державного управління : зб. наук. праць Одеського регіонального інституту державного управління. – 2009. – № 2. – Режим доступу до журн. :
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu_o/2009_2/R_1/Lusenko.pdf
16. Кремень В. Г. Освіта і наука України. Шляхи модернізації. (Факти, роздуми, перспективи) / Василь Григорович Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.
17. Гончаренко О. Права людини в Україні : навч. посіб. / О. Гончаренко. – К. : Знання, 2008. – 207 с.